

A finnugor „mítosz”

1. Bevezetés

A cím alapján azt hihetné az olvasó, hogy a Kalevaláról vagy a Masztoraváról lesz szó ebben az írásban, de nem. Másféle „mítoszlól” írok, magunk teremtette mítoszlól, a „halzsíros atyafiság” mítoszlól: a finnugor rokonság elutasításának mítoszlának (ki)alakulásáról. Onnantól kezdve, hogy megjelent az északi rokonság a magyar(országi) közvélemény előtt, miután Sajnovics munkája nyomán ismertté vált az érdeklődő tudós hazafiak körében. Újat nem fogok mondani, ellenben árnyalni szeretném az összképet, s némileg összefoglalni az elmúlt évek eredményeit.

Nyelvész lévén nem a vallástudomány vagy antropológia eszközeivel közelítek a témához. Nem foglalkozom a szociológiai, pszichológiai, politikai aspektusokkal sem, továbbá nem vizsgálom a kulturális emlékezet és történelem viszonylatában a kérdést, pedig nagyon fontos lenne. Elsősorban a nyelvészet szerepét, a nyelvvel, a nyelv eredetével kapcsolatos összefüggéseket tudom bemutatni, ugyanakkor írásom nem az alternatív rokonítás kritikájának szánom, hiszen azt már megírták sokan sok helyen, bár igaz, nem elégszer. Vagy legalábbis nem azzal a hatásfokkal, amelyet e kritikák szerzői – többek között Zsirai Miklóstól kezdve Pusztay Jánoson és Rédei Károlyon át Sándor Kláraig és Honti Lászlóig¹ – tán reméltek. Sokan pedig névtelenül küzdenek homályos csetszobákban, vagy névvel az online réteken.

2. A finnugor rokonság mítosza?

A finnugor rokonság körüli mítoszok következnek a tudománnyal és a tudománytörténettel kapcsolatos mítoszokból. A tudománytörténet ma már, Thomas Kuhn munkái óta nem pusztán „anekdoták és kronológiai adatok tárháza” (Kuhn, 2002. 15.). A tudománytörténeti mítoszok mégiscsak anekdotákból nőnek ki. Illetve azok *megírásából*. Már csak azért is, mert a finnugor nyelvtudomány történetét jórészt anekdotaszerűen írták. Mert ugyan egyébként mit is keresne a finnugor nyelvhasználat kutatástörténetében Halogalandi Ottár vagy II. Pius

¹ A lista csonka, de tán ezek a legfontosabb munkák: Zsirai, 1937/1994, Pusztay, 1977, Honti, 2010, Sándor, 2012, Rédei, 1998.

(utóbbi ráadásul tévesen, mint ahogyan azt nemrég Klima László kimutatta²)? Ahogy Kuhn-nál olvashatjuk: „a kézikönyvek lényegében félrevezetnek bennünket” (Kuhn, 2002. 15.). Hogy miért? Mert leegyszerűsítene, szelektálnak: csak az előrevivő eredményeket emelik ki.

A finnugor nyelvhasználatával, illetve annak elutasításával kapcsolatban a *mítosz* terminus nem elterjedt minősítés. Honti László tanulmányának címe ugyan Mítoszok a magyar nyelv eredete körül (Honti, 2004), az írásban aztán már inkább hiedelmeket említ. Németh Renáta is a mítosz terminust használja a Czuczor-féle nagyszótárról írt (így témánkat erősen érintő) disszertációjában. Ő a Lanstyák István 2004-es írásában bemutatott mítoszfogalommal dolgozik (Lanstyák, 2004. 1–6., idézi Németh, 2007. 25.), amely „»nem más, mint közhiedelem, azaz olyan sztereotip, széleskörűen elterjedt laikus vélekedés, amely nem felel meg az objektív tényeknek, vagy csak részlegesen felel meg nekik, azaz féligazság« (i. m. 5). Az ilyen mítoszoknak két fő jellemzőjét érdemes kiemelni. Az egyik az, hogy olyan meggyőződést, hitet, hiedelmet fejeznek ki, amely elfogadói számára nem szorul igazolásra, nem racionális belátáson alapul, épp ezért megkérdőjelezni sem szokás őket. Ráadásul – mivel nem minden vonatkozásban hamisak, más szóval bizonyos részigazságokat is tartalmaznak – elfogadói számára gyakran úgy tűnik, hogy a valós tapasztalataik összhangban vannak a mítoszban foglaltakkal. Az pedig a pszichológia jól ismert ténye, hogy ami nem illik bele én- vagy világképünkbe, azt racionalizáljuk.” Ez a finnugor rokonság esetében is igaz.

Szintén a mítosz szót használja az Egyezünk ki! című tanulmánykötet az alcímében (Lőrincz, 2010), amelyben számos mítoszelem (őshaza, Habsburgok, etruszk, sumér rokonság stb.) valóságalapját cáfolja Klima László és Fodor István. A kötet bevezetőjében a mítoszt lényegében valós történelmi tényeken alapuló önámításként definiálják. S ha a kutató sokat olvassa, sok helyen a „valós történelmi tényeken” alapuló, de nem igazolt/igazolható állításokat, akkor egy idő után a kétely s kétség minimális mértékben ugyan, de megjelenhet. Mert ugyan ha nem így lenne, akkor miért kereste már annyi finnugor nyelvész (is), s más szakember a Trefort Ágoston idézet forrását? (Jelen sorok írója is lelkes egyetemistaként délutánokat töltött az MTA Könyvtárában és Kézirattárában a forrást kutatva, mindhiába.) Annak ellenére, hogy mindezidáig nem találta meg senki, még senki nem mondta ki, hogy Trefort márpedig ilyet nem mondott. Legfeljebb annyit, hogy *nem mondhatott*.

A Trefort-idézet két dologra is jó példaként szolgál. Egyfelől valószínűleg nem létező dokumentumok, tárgyak nem létezését lehetetlen bizonyítani, ellenben

2 L. Klima, 2013. A finnugor kutatástörténet kumulativitás jellegét remekül foglalja össze: „Zsirai 1937-ben jelentette meg *Finnugor rokonságunk* című összefoglaló művét. A finnugristák annyira becsülik munkáját, hogy 1994-ben reprint kiadásban (Zaicz Gábor kiegészítésével) újranyomatták. A szakmabeliek között általános az öröm: valaki megcsinálta helyettük azt a nemszerettem munkát, amit senki sem vállalt. A dolog így rendben van, a kutatástörténet megírva, ki lehet pipálni. 2051-ben újra kiadjuk, és aztán újra és újra, 57 évenként. Azért, ne legyünk igazságtalanok, születtek új kutatástörténeti művek, de mintegy kiegészítve Zsirai munkásságát. Az általa leírtak valóságát senki sem vizsgálta. Többünk számára a finnugor kutatástörténet arra szűkül, hogy azt kutatjuk, már megint hová tettük a Zsirai-könyvet.”

lehet racionalizálni. Másfelől: a finnugor elmélet „cáfolata” alapvetően nem nyelvtudományos. A nyelvészeti indíttatású cáfolatkísérletek nem jutnak el a mítosz szintjére, csak esetleg maga az adott mű. Mégpedig egész egyszerűen azért, mert a bázist alkotó „hívők” számára egy szaknyelven írt munka nehezen érthető, nehezen kommunikálható, hiszen az érvelés megértéséhez gyakran szaktudás kell.³ A számukra nem érthető terminológia pedig a finnugristák titkos nyelve, ahelyett, hogy *magyarul* beszélnének.⁴ Mario Alinei etruszk-magyar rokonságról szóló könyve (Alinei, 2005) villámgyorsan jelent meg magyarul, s vált bizonyítékká. Jómagam is (más kollégákhoz hasonlóan) tapasztaltam már, hogy e kötetet a finnugor rokonság cáfolataként emlegetik (és emelgetik) – miközben Alinei munkájában erről szó nincs (vö. Kozmács, 2011). A nem-olvasás s egyben hivatkozás révén a kötet egyfajta virtuális szakrális tárggyá válik.

Mi is a finnugor mítosz szüzséje? A magyar nyelv nem rokona a finnugor népeknek (sic!), ez csupán külföldről ideküldött „ügynökök” vagy „bérencek” tevékenysége⁵ nyomán lett *kizárólagos, hivatalos, akadémiai* stb. elmélet. Az igaz magyar őstörténetet elhallgatják, mert azokat, akik erről számot adhatnának, elhallgattatják: nem kapnak publikálási, megszólalási lehetőséget, állami támogatást, egyetemi állást. Az ügynökküldők a Habsburgok, németek, zsidók, kommunisták és ezek tetszés szerinti kombinációi – attól függően, hogy éppen melyik időszakról beszélünk.⁶ A szabadkőműveseknek, fájdalom, de ezidáig kevés szerep jutott ebben. A finnugor-ellenesség helyenként (akár szerzőnként) mintha ok-okozati rendszert alkotna, és ez az ok-okozati rendszer a racionalizálás alapja. Ez a rendszer aztán nevet is kaphat, ilyen például a Czakó Gábor által definiált, napilapokban, majd kötetekben publikált és logikusnak tűnő hunfalvyzmus (pl. Czakó, 2010).

3 Kérdezzünk csak vissza bátran, amikor valaki Alineire, Marcantonióra vagy akár Badiny Jós Ferencre hivatkozva azt állítja, hogy a „finnugor rokonságot már megcáfolták”, hogy legyen szíves mutassa be az érvelést vagy a bizonyítékot!

4 Nemrég részt vettem egy, a Czakó Gábor nevével fémjelzett Diófa Kör által szervezett konferencián, ahol két ELTE doktorandusz előadásukban a kötött tómorféma terminus helyett az alternatív nyelvészeti körben népszerű gyök terminust használták. Bejelentésüket lelkes ováció fogadta (a konferenciáról: Szeverényi, 2013).

5 A szakirodalomban nem találtam nyomát annak, hogy ennek az eredetét, kiindulópontját bárki kutatta volna. Ugyanakkor a vád már Hunfalvy életében felvetődött: „Régóta állok... a hazafiatlanság hírében. Bátor vagyok erről egy anekdotát közleni, melyben egy kis magyar pszichológiai vonás tűnik elő. Midőn 1856-ban a »Magyar Nyelvészet«-et akartam megindítani, több általam ismert és tisztelt magyar író támogatásra szólított fel. Az egyik még él, azért nem nevezem meg – támogatását megígérvén, egyszersmind azt is tudatá velem, hogy egy igen tekintélyes akadémiai tag által – az ugyan nem él többé, de azért mégsem nevezem meg, tudván, hogy »de mortuis« stb. – figyelmeztetett arra, hogy engem az osztrák kormány azért vesztegetett meg, hogy a magyar nemzet hitelét a finn rokonság hirdetésével lerontsam, tehát óvakodjék tőlem.” (Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?, 1883. 3–6. Idézi Domokos, 1986. 140–141., újabban a kérdésről Hujber, 2014)

6 E vád első megjelenése sem ismert, ugyanakkor korai: Brassai Sámuel 1862-ben megjelent *Nyelv és nyelvészet* c. cikkében az akkor még csak 26 éves, de már tíz éve Magyarországon tartózkodó Budenz németisége ellen, s mint német mit szól bele a magyar nyelv ügyeibe. Arany ehhez a következő megjegyzést fűzte: „Csak Budenzet ne bántuk mi! azt hiszem, senki sem vitte annyira, oly rövid idő alatt, a magyar sajtóságainak (nyelvérzékkel határos) ismeretét, mint éppen ő.” (Korompay, 2014. 860.).

Ugyanakkor a finnugor mítosz nem egységes történet. Nem lehet az elemekből, darabokból egy egységes művet összeállítani, mint ahogy Lönnrot megalkotta a Kalevalát. Történetek (sztorik) vannak, szereplők vannak, mondatok vannak. Ezt kiválóan szemléltetik a Magyarok Világszövetsége által kiadott Magyarságtudományi Füzetek című sorozat tematikus számai: a magyar mint ősnyelv, Pilis titka, a pálosok, Mátyás corvinái, sumér, etruszk és egyiptomi rokonság, Szent Korona-tan, Magyar Adorján életműve stb. S nem biztos, hogy a koncepció része (bár valószínűleg az), hogy az első füzet címe Hogyan lettünk finnugorok?, amely egyfajta „best-of összeállítás” Bakay Kornél korábbi műveiből, hiszen a finnugor rokonság elutasítása adja a kereteket. Ez a munka a finnugor elmélet elutasításával kapcsolatba hozott vélt vagy valós idézetek egyfajta füves könyvének is tekinthető (Bakay, 2010).

Ez a tematikus sokszínűség azt is mutatja, hogy a finnugor elmélet mint mítosz noha önállóan is megállja a helyét, s meg vannak azon elemei, amelyek csak a finnugor diskurzuson belül működnek, egyben része is két nagyobb diskurzusnak. Egyfelől a magyar nyelv eredetének, másfelől a magyar történelem diskurzusának – és ha olyan mítoszelemekre gondolunk, mint például a Trefort Ágostonnak tulajdonított idézet, akkor az azt is mutatja, hogy ez nem csak az őstörténetre vonatkozik. Sőt napjainkban is bővül elemekkel, például a „finnek átírták a tankönyveiket” című *fejezet* már a 21. században született (Fejes, 2011).

A finnugor mítosz kulcsa, központi szervezőeleme az ellenesség, az elutasítás. Ha ennek kialakulási pillanatát megtaláljuk, akkor közelebb kerülünk az elmúlt több mint kétszáz év megnyilatkozásainak pontosabb, vagy legalábbis árnyaltabb értelmezéséhez. S amikor az eredeti okok az idők során már elhomályosodnak, s csak az „érzés” marad racionális érvelés nélkül, az eredeti (rosszul vagy félreértelmezett) okoktól függetlenül az okok további félreértelmezett okozatokat szülnek. S ebben a versenyt nem lehet, de muszáj felvenni. Ennélfogva a finnugor elmélet „védelmében” született és születő írások sem biztos, hogy az eredendő okokra reflektálnak (sőt). Nem is tehetik, hiszen azok nem pusztán nyelvészeti jellegűek, hanem annál lényegesen összetettebbek, valamint nem aktuálisak.

Ez az alapállás remekül tükröződik a már említett, 2010-ben útjára indított Magyarságtudományi Füzetekben. Ennek bevezetőjében Patrubby Miklós többek között ezt írja:

„Következtetésem: a magyar nyilvánosság, a magyarságról szóló teljes ismeretanyag fölülvizsgálandó! (...) Innen rövid út vezetett az elhatározáshoz: Magyarságtudományi Füzet sorozatot kell indítanunk az ifjú nemzedék számára. Rá kell irányítanunk figyelmüket a magyarság életének nagy, megválaszolatlan kérdéseire. Van mit kutatniuk, és bizonyos, hogy munkájuk bőségesen terem majd, hiszen egyedül Egyiptomban (...) himalájnyi soha nem olvasott hieroglif szöveg és benne évezredek kultúrája várja megfejtőit.” (Patrubby, 2010. 6.)

3. A finnugor kérdés és a paradigma

A következőkben két fontos terminust tisztázok. Az egyik a paradigma jelentősége, a másik pedig amit csak úgy hívok, hogy *finnugor kérdés*.

3.1. A finnugor kérdés

Vegyük sorra, hogy a legtagabb értelemben vett napjaink finnugrisztikájának milyen posztmodern sajátosságaira lehet rámutatni. Nevezzük ezt a továbbiakban *a finnugor kérdésnek* – ugyanis nem csupán a finnugor nyelvtudományról van szó, hanem a *finnugor* szóról mint jelzőről. Vajon általában a tudománnyal, a tudományos kánonnal szembeni bizalmatlanság, a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanság a magyarázata az alternatív elméletek előretörésének? Ahol az állítás (a tudás) igazolásra szorul, de kérdés, hogy mit fogadunk el (tudományos) igazolásnak? Ebből következik a szkepszis: a múlt időbeli tétele, a történetiség mint feltétlen kontinuum fogalma, ez pedig oda vezet, hogy megrendül a tudományos tevékenység legitimitása. A posztmodern szemlélet szerint a tudományként meghatározott diskurzus is pusztán szellemi konstrukció, melyet a mindenkori jelen feltételei között, a jelen érdekében és a pillanatnyi mentális eszköztár segítségével teremtenek.

A „*finnugor kérdés*” terminuson minden olyan vonatkozást értek, amely elé a finnugor jelző illeszthető. Ha a megfelelő tudományterülethez kapcsolva (szociológia, pszichológia, filozófia stb.) szemléljük, leromboljuk a finnugor tudománytörténet és a parakomparativizmus történetének mítoszait – ugyanakkor ebből az is következik, hogy a finnugor kérdést nem lehet egyetlen egy szempont alapján elemezni. Eszerint a „finnugor” lehet:

a. nyelvtudományos kérdés

Bontsuk ketté: ez jelenti, szűkebb értelemben, az összehasonlító történeti nyelvészet pozícióját. Másodsorban jelenti az egyes finnugor nyelvek egyéb szempontú (pl. leíró, szociolingvisztikai, tipológiai, dokumentációs) vizsgálatát. A mai magyarországi finnugor nyelvészek között alig találunk ma már olyat (a fiatalabb nemzedékek tagjai között pedig keresve sem), aki elsősorban történeti vagy etimológiai kutatásokkal foglalkozna. Továbbá azt is észre kell venni, hogy a hagyományos finnugor nyelvészet mint külön diszciplína ma már széttöredezni látszik, erre jó példa, hogy a finnugor nyelvek kutatói a korábbinál sokkal inkább próbálnak az újabb nyelvészeti diszciplínák, a – nemzetközi – tipológia, szociolingvisztika fő vonulatához igazodni, semmint „finnugor tipológiát”, „finnugor szociolingvisztikát” stb. művelni. Ez azt is jelenti, hogy a finnugor nyelvek kutatói specializálódnak, a finnugrista, finnugrisztika egyre inkább gyűjtőfogalommal válik. Az elmúlt bő fél évszázad során új nyelvészeti ágak jelentek meg, mint például

kognitív nyelvészet, nyelvtipológia, kontaktus nyelvészet, generatív nyelvészet, szemantika, pragmatika, pszicholingvisztika, szociolingvisztika stb. Mára pedig ezek a területek jelentős része eljutott oda, hogy történeti kérdések vizsgálatára is kidolgozott metódussal rendelkezik (lásd történeti szemantika, történeti szociolingvisztika stb.). Már csak azért is érdemes ezekkel a diszciplínákkal foglalkozni, mert számos esetben kínálhatnak választ olyan kérdésekre, amelyeket a gyökelmélet nem tud rendesen leírni, de állít. Ennélfogva a gyökelméletet nem az összehasonlító történeti nyelvészet számára kell „elfogadhatóvá” tenni, hanem azon területek számára, amelyek képesek elemzéseket adni a gyökelmélet által felvetett kérdésekre.

b. történettudományos kérdés

Kérdés, hogy a magyar nyelv finnugor eredete hogyan és hol kapcsolódik a magyarság korai történetéhez. Mára ezek a kérdések a hazai finnugrisztikában háttérbe szorultak az előző pontokban leírtak miatt. Mindazonáltal az nem kérdés, hogy a finnugor nyelvtörténet az őstörténeti kutatások része. Ugyanakkor, amikor az őstörténész a finnugor nyelvhasználat eredményeit megpróbálja összehangolni a történeti, régészeti, antropológiai stb. kutatások eredményeivel, a modellezés során kikerülhetetlenül alkalmaz leegyszerűsítéseket. Ezt két idézetel illusztrálom:

Engel Pál (1990, 36.): „...a magyarság kialakulásán végeredményben azt a különválási folyamatot értjük, amelynek során az uráli nyelvek nagy családjából kialakult egy azonos nyelvet beszélő, azonos kultúrájú közösség, amely saját magát a magyar néppel különböztette meg valamennyi rokonától és szomszédjától.”

Fodor István (2009, 14.): „A rokonság legfontosabb ismérvének ugyanis a nyelveket tartották, s abban is megegyeztek a kutatók, hogy a rokon nyelvek valamilyen nagyjából még egységes ősnyelvre mennek vissza, amelyet a még szintén többé-kevésbé egységes ősnép beszélt.”

Az teljesen egyértelmű, hogy aki ezek alapján akarja megérteni a finnugor rokonság mibenlétét, az a nyelv rokonságán kívül még mást is elvárna.⁷

c. tudományfilozófiai és tudománytörténeti kérdés

A tudományfilozófia a 20. század első felében/közepén vált önálló diszciplínává, amelynek történeti vonatkozásaira többek között Thomas Kuhn és az őt folyamatosan kritizáló Lakatos Imre tevékenysége világított rá. „A leggyakrabban Kuhn nevével fémjelzett fordulat nyomán egyre inkább előtérbe kerültek olyan problémák és módszerek, melyek messze túlmutattak a pozitivisták keretein”

⁷ Meg kell jegyezni, hogy a nép- és nyelvrokonság elkülönítése réges-rég megtörtént, már Szinyeyi József is megírta (1884), hogy „itt pusztán csak a nyelvekről van szó, nem pedig azokról a népekről, melyek e nyelveken beszélnek. Vannak rá példák, hogy egyes népek elhagyták eredeti nyelvüket, és mással cserélték föl.” S már csak ezért sincs értelme a genetikai kutatásoktól várni a finnugor rokonság cáfolatát/megerősítését.

(Kutrovác, 2003). Itt elsősorban a tudomány és áltudomány közötti határ megállapítására lehet gondolni. Továbbá érdemes tudományszociológiai, tudománypolitikai, eszmetörténeti és metatudományos szempontokat is elkülöníteni. Az ilyen típusú vizsgálatok szinte teljesen hiányoznak a finnugrisztikai tudománytörténetből. Itt elsősorban olyan jellegű munkák hiányára gondolok, mint Kertész András tanulmánya a Magyar Nyelvben a generatív nyelvészetről (Kertész, 2009, 2010a-c). A finnugrisztikára/finnugrisztikában csak elvétve alkalmazni próbált tudományfilozófiai szempontú elemzésre kevés példa akad. Egy ilyen megközelítés többek között a tudománytörténet alaposabb és nem kumulatív szempontú vizsgálatát teszi szükségessé. A fentebb említett diszciplínák összességéből egy új alakult (ki), amit science studies-nak (tudománystúdiumok) neveznek. A tudománystúdiumok nem ajánlanak megoldást, nem mondják meg, hogy mit kell tenni, mi a jó megoldás. A tudománystúdiumokra jellemző, hogy nem bírálják, csak megfigyelnek és leírják. Elsősorban azt vizsgálja, hogy milyen társadalmi körülmények között jön létre a tudás, milyen tényezők játszanak közre abban, hogy valamit igaz tudásnak fogadnak el, vagy mint hamisat elvetnek. Fontos megjegyezni, hogy a tudományt mint társadalmi intézményt vizsgálják, és abból indulnak ki, hogy rá hasonló szabályok érvényesek, mint más társas képződményekre. Ezzel teljesen szembemegy a hagyományos finnugor tudománytörténet, legalábbis abban az értelemben, hogy sok esetben fenntartja a kumulativitásmítoszt,⁸ azaz a tudományt lényegében egyenes vonalú tudáshalmazódásként fogja fel. Kizárja a dilettáns, metafizikus stb. tudománytalan tévelygések rendszeres vizsgálatát (legalábbis nem tartja tudományos feladatnak) és nem kell számon tartania az „okozatos” tévedéseket, mindamellett moralizálhat (Kutrovác, 2000; Békés, 1997). Ez a finnugor összehasonlító nyelvtudomány történetére mindenféleképpen igaz. Amióta az összehasonlító történeti paradigma kanonizálódott, tkp. intézményesült (értsd: a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládba tartozik, és ezt az összehasonlító történeti nyelvtudomány módszerével bizonyították) a 19. század utolsó évtizedeiben, s azóta újabb, erőteljes impulzusok nem nagyon érték. Ebben a kontextusban vizsgálható az a kérdés, hogy vajon eltolódhat-e/eltolható-e a tudomány-áltudomány közötti határ? Leegyszerűsítve: a mítoszelemek eljuthatnak a legitimizáció szintjére? Több esetben is azt látjuk, hogy aki a tudományos igazságot nem tudja megváltoztatni, az a tudományos igazság fogalmát, határait próbálja meg átirni.

d. eszmetörténeti

Az eszmetörténet a nyelvrokonság megítélése, szerepe a közgondolkodásban, az irodalomban. Ez az, ami a közvélemény számára a leginkább és legkönnyebben bemutatható, ugyanakkor ez az a terület, ahol a legóvatosabban kellene eljárni. Egy idézettel illusztrálom a problémát, Czakó Gábor a következőket írja:

⁸ Ez nem csak a magyarországi tudománytörténetre vonatkozik, hanem a külföldön íródott finnugor tudománytörténetekre is (a teljesség igénye nélkül: Itkonen, 1961; Labádi, 1987; Stipa, 1990.)

„Szentkatolnai kicsiny birtokán gazdálkodott. Csak Hunfalvy †1891 és Budenz †1892 halála után, 1893-ban kerülhetett a kolozsvári egyetem ural-altáji tanszéke élére.” (Czakó, 2010)

Czakó összekapcsolja Bálint Gábor kolozsvári kinevezését Hunfalvy és Budenz halálával, azt sugallva, hogy ez Hunfalvyék életében nem volt lehetséges. Teszi ezt anélkül, hogy pontosan hivatkozna állítását alátámasztó forrásokat és elemzéseket. Ezt még akkor is meg kell tenni, ha esetleg valóban úgy volt, ahogy állítja. Van még tennivaló, kutatnivaló bőven.

3.2. A „finnugor kérdés” mindegyikét áthatja a demarkációnizmus problémája: a finnugor kutatástörténet is és az ellenkező „oldal” is a kérdést leegyszerűsíti a finnugor vs. nem-finnugor dichotómiára, holott jó ideje tudjuk már (pl. *Margócsy*, 1998, sőt akár *Vásáry*, 1980), hogy ez nem ilyen egyszerű, sőt inkább félrevisz, téves értelmezésekhez vezethet. Ugyanakkor vannak olyan megoldási kísérletek, amelyek szerintem jó és új utat mutatnak és eltekintenek a demarkáció problémájától. Ilyenek pl. Hegedűs József munkái (1966, 1998, 2003) – minden hibája ellenére (vö. *Fejes*, 2008, 2009). Hegedűs megközelítésében az az új, hogy tudománytörténetnek látszó nem-tudománytörténetet (eszmétörténetet? kutatástörténetet?) ír. Tudománytörténetnek nem tekinthető, mert nem csak a tudományról esik szó: félretolja a demarkációs problémát. Egyfelől mindent figyelembe vesz, amit a magyar nyelv eredetével kapcsolatban dokumentálhatóan leírtak, kimondtak, így a finnugor rokonságot nem egy hirtelen, égből pottyant elméletként képzelte el az olvasóval, hanem a korábbiaknál sokkal jobban részletezi azokat a körülményeket, amelyek hatására és eredményeként a finnugor rokonság megállapítódott. Másfelől a nyelvhasználatot kiemeli a nyelvtudomány történetéből és attól teljesen függetlenül kezeli. Ez már önmagában érdekes tudományelméleti kérdéseket is felvet. Ez a „mindent bele” magatartás egyedinek is tekinthető, de tekinthető másnak is. Elgondolkodtató és nagyon idetartozik Komoróczy Géának a Bezárkozás a nemzeti hagyományba c. munkája, idézzünk belőle:

„...történetietlennek kell tartanom, ha – mint oly gyakran a legjobb tudománytörténet-írás is teszi – a régiségben csak azt vagyunk hajlandók tudománynak elfogadni, ami a mai, esetleg csak: az egy mai felfogással azonos vagy legalább ennek előzménye. A tudományos gondolkodás fejlődésének ez a modellje ahistorikus. Ha a tudománytörténetet nem tükörnek használjuk, hanem – mondjuk – ablaknak, ti. ablaknak egy másik, a mienktől különböző világra, a történeti kutatásban mindenképpen azt kell tudománynak elfogadnunk, tetszik vagy nem tetszik, amit az adott kor annak tekintett, még ha e tudomány egésze vagy meghatározott elemei a mi filozófiai vagy operatív tudományfogalmainkhoz mérve más minősítést kapnának is. Én magam ezt a mércét akarom alkalmazni, s ezért valódi tudománynak tekintek mindent, amit a babilóniak annak tartottak...” (Komoróczy, 1995. 12–13.)

A kérdést úgy is feltehetjük, hogy a „tudomány régebbi vitáinak, elméleteinek elemzésénél hagyatkozhatunk-e a későbbi ismereteinkre”, mert „akkor érdekes a kérdést abból az irányból is megnézni, hogy vajon megtehetjük-e ugyanezt nem tudományos elképzelések történeti vizsgálata esetén”, ugyanis „a tudomány vizsgálata esetén azonban hajlamosak vagyunk mai mércével mérni a múlt vélekedéseit” (Kutrovác, 2006. 33.). Ugyanakkor óvatosan kell eljárni, elég csak a Czuczor-Fogarasi szótár (és az ún. gyökelmélet) elemzése és kutatása körüli pezsgésre gondolni. Attól, hogy megpróbáljuk megérteni és elfogadni egy *adott korban* született munka, elmélet stb. értékeit, az nem jelenti azt, hogy azt *ma* is érvényesnek kell tekintenünk. Ez két, teljesen különböző dolog. Margócsy István idézi ebben a kontextusban Kosáry Domokost. Ez a részlet jól illusztrálja egyfelől a finnugor vs. nem-finnugor leegyszerűsítést, másfelől a Komoróczy által említett ahistorikus szemléletet (Margócsy, 1998. 132.):

„Az összehasonlító nyelvészet terén a XVIII. század első felében, mint láttuk, annyiban történt változás, hogy a magyar nyelvet már nem elsősorban a héber rokonának, hanem általában az ún. napkeleti nyelvek egyikének tekintették. Egy gyűjtőfogalomba azután tudományosan teljesen megalapozatlanul besoroltak a töröktől a mongolon és a sémin át az irániig olyan nyelveket, amelyek származásilag nem álltak összefüggésben egymással. Ez a téves elképzelés oly mértékben összeötvöződött a hun származására büszke, késő barokk nemesi tudattal, hogy az utóbbinak képviselői akkor is konokul ragaszkodtak hozzá, midőn a felvilágosult nyelvtudomány eredményeinek fényében már tarthatatlannak bizonyult.” És még lehetne folytatni... A magyar irodalomtörténet-írásban mintha már kinyitották volna azt a bizonyos ablakot.

3.3. Minthogy a hagyományos történeti összehasonlító finnugrisztika „rég”i diszciplína (elméletével, módszerével), s mire a 20. század második felét meghatározó tudományfilozófiai elméletek színre léptek, már „kialakult”, s napjainkig egyenes vonalú fejlődést mutat, ezért a tudománytörténet-írása sem fordított figyelmet az újabb időszakra, egészen a „gyökök” (Roots), majd Angela Marcantonio és Mario Alinei fellépéséig, amely az ún. hagyományos iskola (mondhatjuk: a feszegetett paradigma) képviselőit készítette (helyzet)értékelésre az ezredforduló környékén, ezek egy része recenzió formájában jelent meg (pl. Marcantonio kötetéről Bakró-Nagy, 2002 és 2003, Saarikivi, 2004, Laakso, 2004). Arra, hogy a fentebb említett irányzatok képviselői egy kategóriába sorolódjanak a teljesen tudománytalan tevékenységet folytatókkal, csak Magyarországon van példa (elsősorban Rédei, 1998, Honti, 2010). Egyfajta közeledés mintha tapasztalható lenne, erre jó példa a Czuczor-Fogarasi konferenciák anyaga (az Életünk folyóirat 2011. március-április száma, Horváth, 2013), de ebben is csak egyfajta „szalon-gyökelméletet” lehet felfedezni. Nagyrészt nem arról szólnak ezeknek a köteteknek az írásai, hogy mit kellene tenni a gyökelmélettel ahhoz, hogy a tudomány diskurzusába bekapcsolódhasson, hanem inkább fordítva: a gyökelmélet

azon eredményeinek felhasználásával, amelyek összhangban van az uralkodó paradigma eredményeivel, próbálják meg legitimizálni a bölcséleti nyelvészetet.

3.4. Összegezve, a finnugor kérdés körüli diskurzus mai alakulása mögött négy objektív, fogalmakkal jól leírható okot lehet megállapítani:

- (a) A szkepticizmus általában a tudománnyal és a tudással szemben.
- (b) A finnugrisztika mint tudományos diszciplína mai helyzete.
- (c) A demarkációs vonalakat illetően nincs teljes konszenzus, és ezt a szkepticizmus tovább erősíti.
- (d) A finnugor tudománytörténet kumulatív szempontú, és soha nem kényszerült arra, hogy ettől eltérjen, ennél fogva a mítoszok lerombolása lassan történik. Ezt laikusok – meggyőződésemm, hogy tévesen – egyfajta kirekesztő magatartásként is értelmezhetik.

Az általános szkepticizmusból fakadó, a tudományos tényeket relativizáló, a racionális tudományos érveléstől elforduló magatartást jól szemléltetik Kövesi Péter munkái. A szerzőnek négy könyve jelent meg rövid időn belül 2011 és 2012-ben: egy ezoterikus írásait tartalmazó, egy történelemmel foglalkozó, valamint két regény, a *Pilis-összeesküvés* és a *Vaskorona*. Noha az ezotéria felől közelít a témához, a *Csodaszarvas nyomában* című kötetének fülszövege szerint „Kövesi Péter a történelmi tévelygések útján igazítja el az olvasót, s teszi mindezt politikamentesen, elfogultságoktól mentesen. A szerző vallja: „ha létezik olyan, hogy magyar lélek, magyar lelkiség – márpedig véleményem szerint létezik –, akkor attól mi sem áll távolabb, mint az agresszív gyűlöletkeltés, amivel sajnos, mostanság túlságosan is sokat találkozunk.” Hogy mennyire elfogultságtól mentes, azt a fülszöveg további részéből kiderül: „Az egyik a hivatalos, akadémikus történettudomány, amely szerint az Urál környéki őshazából származó kis finnugor népecske vagyunk, akik primitív és pogány idegenként érkeztek a X. században a Kárpát-medencébe, a művelt Európába. A másik megközelítés szerint mi vagyunk az emberiség ősnépe, minden nép és nyelv (az antiszemita szerint a héber kivételével) tőlünk ered, valaha belaktuk az egész Földet, királyságunk volt az elsüllyedt Mu kontinensén és Atlantiszon, magyarok voltak Egyiptom fáraói, de legalábbis a Kárpát-medence volt az őshazánk (egyések szerint egymillió éve!). Nos, hol az igazság? – Ebben a könyvben a magyar őstörténet, magyar műveltség néhány különösen érdekes témájáról elmélkedik a szerző – dogmák, tabuk, túlzások és fantazmagóriák nélkül. Sarkalatos, sokat vitatott kérdések ezek.” (Részletesebben lásd Szeverényi, 2014).

3.5. Paradigma

A *paradigma* terminus a vita tudományfilozófiai háttérére utal, amelynek kidolgozásáért elsősorban Békés Vera tett nagyon sokat (főleg 1997-es dolgozatában, de ezen túl is még sok helyen). Az már más kérdés, hogy azáltal, hogy körvonalazza ezt az ún. hiányzó/lappangó – bölcséleti nyelvészeti – paradigmát, s ezzel többek között a CzF. szótár etimologizálási gyakorlatára/elveire a *tudományos* jelzőt akasztja – értve ezt a jelzőt szigorúan tudományfilozófiai keretben, kuhni értelemben –, ez sokak szerint hivatkozási alapot szolgáltat arra, hogy az uralkodó (összehasonlító történeti) paradigmát ne tekintsek tudománynak vagy legalábbis a két paradigmát egyenrangúként kezeljék. S mivel a kuhni paradigma fogalmához szervesen hozzátartozik az összemérhetetlenség, ezért nem is kell összemérni, mindenki maradjon meg a saját hitében.

Nagyon fontos továbbá, hogy a paradigma fogalma megjelent egy, a témánk szempontjából lényeges területen: az irodalomtörténetben. S. Varga Pál munkája az egyik alapvető elemzés, amely segítségével megérthető az a környezet, amelybe a Demonstratio „belepottyant”. S. Varga paradigma fogalma: [paradigmán] „az előfeltevések, relevanciák, módszerek olyan összefüggő hálózat(át értem), amely – juttassa érvényre akár egy, akár több modellértékű tudományos munka, váljék egyeduralkodóvá vagy szoruljon ki a közgondolkodásból – a humán gondolkodás egy bizonyos mintázatát (pattern) határozza meg, kijelölve a releváns »kérdésirányokat«, s meghatározván egy-egy teoretikus beállítottságát.” (S. Varga, 2005. 17.)

Nem szándékozom újraismerettni és bemutatni ezt a tudományfilozófiai keretet, hanem egyrészt azt szándékozom meg bemutatni, hogy ma a finnugor jelző mit is jelent egy ilyen kontextusban.

Amit Percival – aki először alkalmazta a kuhni modellt a nyelvtudományban – jó néhány évtizeddel ezelőtt megfogalmazott, az ma is igaz, a finnugor nyelvészet esetében is: „egészségtelen helyzet alakulhat ki, ha a nyelvészek minden, szakmájukon belüli elméleti véleménykülönbséget rivális paradigmák közötti konfliktusként, vagyis inkommensurábilis nézőpontokként kezdenek el szemlélni, és ezt mentséggént használják arra, hogy figyelmen kívül hagyják a racionális eszmecsere alapjait”, ez a magatartás pedig „nem a nyelvészetben belüli tudományos mérce emeléséhez, hanem csökkentéséhez vezethet” (Percival, 1976. 292, idézi Kertész, 2010c. 262.).

Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az említett két paradigma képviselői által folytatott párbeszédet nagyon nehéz tudományos vitának tekinteni. Ennek nemcsak az átpolitizáltság vagy akár politikamentes -ideologizáltság az oka (és ezért gyakran nem is nyelvtudományi vagy tudománytörténeti kérdésekről szól a diskurzus), hanem általánosan tekintve az, hogy ennek a diskurzusnak a színterei nem egyeznek meg a tudományos diskurzus színtereivel (folyóiratok, intézetek, egyetemek stb.), hanem a párbeszéd legjobb esetben is azok perifériáin folyik.

4. Mítoszrombolás

Ahogy Békés Vera írja (1997, 220): „a tudománytörténészek megcáfolhatnak akár minden egyes benne szereplő állítást anélkül, hogy a mítosz »igazságába« vetett általános meggyőződést ezzel megrendíthetnék.” Ebben a tekintetben a tudomány (elsősorban a finnugrisztika, a finnugor nyelvhasználat) történetét írók nem is tűnhetnek hitelesnek. Természetesen (sőt!) a társtudományok nagy szerepet vállaltak/vállaltak a jó értelemben vett „mítoszrombolásban”, elég csak az említett Békés Vera (filozófia, 1997), Éder Zoltán (nyelvtudomány, 1976) vagy Margócsy István (irodalomtörténet, 1998), S. Varga Pál (irodalomtörténet, 2005) munkáira gondolni. De hogy tényleg mennyire lassan rombolódnak le a mítoszok, arra jó példa a 2008. május 10-én, a Népszabadságban megjelent, Sajnovicsra emlékező írás (szerző nélkül), amelyben számos tévedés van, pl. hogy Sajnovics a munkáját itthon fogadó »óriási felháborodás« miatt hagyta volna abba nyelvészeti tevékenységét, holott évtizedek óta tudjuk, hogy ez nem igaz. Továbbá azt is meg kell említeni, hogy a mítoszrombolást az is akadályozza, hogy a társtudományok nem mindig kísérik figyelemmel egymás eredményeit.

5. A finnugor elmélet „győzelme”

A finnugor nyelvhasználat tekintve két nagy vita zajlott le az elmúlt 200 évben, kb. a 19-20. század fordulójáig. Először a paradigmán kívüli, azaz paradigmák közötti (bölcseleti vs. összehasonlító történeti), majd a paradigmán belüli (ugor vs. török) többé-kevésbé explicit vita. Mindez kiegészül egy harmadik, az eredetkérdéssel kapcsolatos oppozícióval: a krónika hagyományon alapuló, Ipolyi Arnold Magyar Mythológiájával is fémjelezhető hun eredet (annak történeti, folklorisztikai, erkölcsi paraméterlistájával) és a kb. 1880-as évekre letisztuló, pusztán a nyelvre korlátozódó, a „faji” – jelentsen ez bármit is – rokonságtól elkülönülő, nyelvrokonsági eszme viszonyával. A 19. század végére, a 20. század elejére eredményét tekintve mindhárom vita lezárul, ha a vitát mint tevékenységet nézzük, akkor tartanak a mai napig: legfeljebb a részvevők, a színvonal, és a szintér változik.

5.1. A finnugor mítosz születése

A finnugor mítosz egyik alapvető forrása a tudománytörténet (vagy tágabb értelemben: a nyelvhasználat történetének) mítosza. Mivel a finnugor rokonság nyelvrokonság, ezért két kulcskérdés adódik: mit gondoltak a finnugor rokonság megjelenésekor a nyelvről mint identitásképző elemről, valamint hogy mit gondoltak a rokonságról. Azaz ha Sajnovics és Hell nyelvhasználat során állapít meg kapcsolatokat – amelyek értelmezhetők néprokonságként, akkor alapvető, de az utóbbi időkig elhanyagolt kérdés, hogy mit is gondoltak a kortársak a nyelv, a nyelv szerepéről, használatáról, eredetéről (vö. az idézett Komoróczy és Kosáry szövegek közötti ellentmondást).

5.2. A Sajnovics mítosz

A finnugor rokonság elutasítása akkor kezdődött, amikor lényegében megjelent a művelt magyar(országi) érdeklődő közvélemény előtt: Sajnovics Demonstrációjával az 1770-es években. A Demonstratio utóélete a következőkben foglalható össze: „A Dem. hazai fogadtatása kedvezőtlen volt; a nyelvészek többsége elutasította a lapp-magyar rokonság gondolatát, és kitartott a »napkeleti« nyelvrokonság elmélete mellett. Csak egyes történészek és írók álltak Sajnovics pártjára, de az irodalom állásfoglalására is inkább a »halzsíros atyafiság« kárhóztatása és gúnyolása a jellemző. A kedvezőtlen, sőt ellenséges visszhang hatására Sajnovics elkedvetlenedett, és abbahagyva nyelvészeti kutatásait, visszatért a csillagászathoz.” (Éder, 1999. 47.). Remek mítoszalap, éppen azért mert van valóság-alapja, tele vannak vele a kutatástörténeti munkák, de alapvetően nem igaz. Éder Zoltán többek között egyszerű kronológia felállításával cáfolta ezeket az alaptéziseket. Van néhány tényező továbbá, amelyek eddig nem kaptak kellő figyelmet:

- (1) Sajnovics az első, aki *element* valahova messzire, ahol ténylegesen, jelen időben olyanokkal *találkozott*, akiket rokonnak lehet nevezni, de nem magyarok. Addig mindenki, akit rokonnak lehetett nevezni csak a krónikákban és mondákban létezett (ráadásul ez a rokonság lényegében azonosság volt), a nyelvhasználat is csak azt mutatta meg, hogy nekünk itt, a közelben igazából senkink sincs. Nem mellesleg: a Julianus-jelentés is csak ekkoriban vált ismertté, ugyanakkor Julianus magyarokkal találkozott, azaz ebben a hasonlítást meg lehet spórolni, hiszen itt is adódik az azonosítás lehetősége. Egész egyszerűen: nem létezett az a kategória, amelybe a lapp-magyar kapcsolatot belehelyezhették volna (ez igaz akkor is, ha a nyelvhasználatnak – köztük finnugor nyelvekével is – már jócskán voltak előzményei).
- (2) Az, hogy ezek a talált rokonok, akiknek a nyelvét ráadásul Sajnovics azonosnak is mondja, olyanok, amilyenek: pech. Kérdés, hogy vajon melyik valós európai néppel való rokonság ért volna fel a hun rokonsággal? Biztos, hogy Bessenyeiék pl. egy dán rokonságnak jobban örültek volna? Talán. Mindenesetre lássuk csak a sokat citált (pl. Domokos, 1998; Margócsy, 1998) Bessenyei szöveget:

„Egy író vélekedett úgy, mintha a magyar nemzet Lappóniából származott volna, ez okon mivel tanáztatik nyelveken olyan szó, mely magyarban is azt teszi, amit ott jelent. De ilyen kicsiny oknál fogva az oly nagy tekintetű dolgot helyéből kivenni és más fundamentomra állatni nem lehet. Nem a szavakat kell nézni, hanem az erkölcsi tulajdonságot. Milyen vót a scythia, milyen a lapon? A lapon a maga egyenességében három könyöknyi magasságot mutat legfeljebb, rémítő széles szája van, melyet mindég kitátva tart, galambdúc a feje alacsony és kis testén a szeme parányi, fejébe belésíjdedve, vastag, feldagadt, melyet mutat, tömpe, rövidorrú, hosszan előrenyúlt az

áll, mely szakáll nélkül látszik. Mindezen csúfos formája mellett még a lappon galád, féllelmes és oly föld alatt lakó vakondnemzet, mely a verekedéstől irtózik, ugyanezért sohasem hadakozik. Világi hírnév, vagy dicsőségnek kívánása soha fejekben meg nem fordult. Azonban az országnak rendkívül való hidegsége oly természettel szüli és neveli a lappont, mely semmiféle más engedelmesebb egek alatt magát életben fenn nem tarthatja. Magyarországon a lappon mind meghalna. Ha már az író a lapponiai nyelvet annyira ismerte, hogy róla ítéltetett, ezeket kár volt elfelejteni azon nemzetnek tulajdonságaiban, melyek a dolgot világosabb nap alatt mutatták volna...” (Bessenyei György, 1804)

Ahogy azt látható, Bessenyei – és kortársai közül sokan – egész egyszerűen félresöprik a nyelv és rokonság kérdését. A nyelv nem volt „nemzetté tevő jel”. A nyelv instrumentális felfogása volt általános: a cél a közboldogság, ezt elérni a tudományok terjesztésével lehet, a tudományok terjesztésének a kulcsa pedig a nyelv, azaz a nyelv a közjó elérésének eszköze és nem a nemzet ismérve (Bíró, 2005. 591.). Ezt nagyon jól szemlélteti például II. József 1784-es nyelvrendeletének fogadtatása: 1784-ben: 37 vármegye a latin mellett, s csupán 20 vármegye a magyar mellett tette le a voksát (Soós, 2005), például Kazinczy Ferenc is a nyelvrendelet mellett foglalt állást. Félreértés ne essék, Kazinczyt a magyar nyelv „rendkívüli mértékben érdekli mint író, de mintha nem érdekelné úgy, mint a nemzet nyelve” (Bíró, 2010. 69.).

Tehát mit kellett tenni az északi rokonokkal, hogy szalonképesek legyenek? Felruházni őket dicső tulajdonságokkal. Mint ahogyan azt tette Dugonics András az Etelkában. Ha pedig negatív színben akarjuk feltüntetni őket, akkor a negatív „erkölcsi” tulajdonságokat kell kihangsúlyozni, mint tette 1804-ben Percsenyi Nagy László Oríthia című művében (l. Szeverényi, 2002).

Korábban kevés figyelem irányult arra, hogy az anyanyelv és annak története melyik korban milyen szerepet játszott a nemzeti identitás alakulásában. A magyar nyelv helyzete, a nemzetfogalom alakulása az irodalom alakulásán követhető nyomon leginkább, ugyanis „a korabeli magyar irodalom történetébe bele van rejtve egy másik nagy történetnek, a nemzetfogalom történetének egyik jelentős fejezete is” (Bíró, 2005. 582.). Ebből a szempontból a Demonstratio időszaka kulcsfontosságú. A 18. század második felében a korábbi magyarországi közösségfogalmak átalakuláson mentek át. A 18. század előtti Magyarországon a nemzetnek háromféle fogalma élt egymás mellett (pl. Bíró, 2005, 2010.): egyfelől a *hungarus tudat* mint a területelvű közösségfogalom, amely a királyság intézményéhez kapcsolódott: a magyarországi lakosok közössége, függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszéltek. Elvi egyenrangúságot és kommunikációt biztosít a rendi korporatív értelemben szerveződő *natio Hungariae*. Ennek feltétele az ország privilegizált, „testületként” felfogott és az országgyűlésben „reprezentált” politikai közösségéhez (*communitas regni*) való tartozás volt, de éppen nem volt feltétele a nyelv. Az udvarral szemben megnyilvánuló rendi szolidaritás

többnyire és viszonylag tartósan erősebb volt, mint az egyéb kötelékek. A harmadik, a nyelv és kultúra révén elkülönülő identitások (*nyelvi-kulturális*). Utóbbi a 18. század második felében felerősödik, az előző kettő rovására, de igazából csak a Bessenyeieket követő generációnál jelenik meg, viszonylag hirtelen. Ezt Kazinczy gondolkodásában alig tíz év alatt lezajlott változás is jelzi: „1780-ban különösebb érzelmek nélkül szemlélte Eperjes tarkabarka nyelvi állapotát, s nem a magyar nyelv sanyarú sorsán bosszankodott, hanem azon, hogy senkivel sem volt alkalma a franciát gyakorolnia. Tíz év múlva, 1790-ben viszont éhhalállal fenyegeti azokat a nem magyar anyanyelvű országlakosokat, akik nem akarnának megtanulni magyarul” (Biró, 2005. 592.). S. Varga Pál (2005) paradigmafelosztása a magyar irodalom alakulásában megfigyelhető e háromszatú nemzetfogalomnak: hagyományközösség, államközösség és eredetközösség. Bessenyeiek az eredetközösségi felfogás szerint utasítják el a nyelvi alapon történő rokonítást, hiszen *ha* a nyelv mégiscsak felkerül a karakterológiai jegyek közé, *akkor* kifejezi a nemzeti karaktert is: „a rokon nyelvek beszélőinek alantas jellemével való rokon-ság is elkerülhetetlen” (S. Varga, 2005. 244.). Nézzünk néhány példát!

6. Orczy és Csokonai

Más megvilágításba kerül így az őstörténeti érdeklődéséről közismert Csokonai Vitéz Mihály A lappón éneke című verse, a Halotti versek egyik dala. E vers ismert részlete „igen előkelő és kitüntető helyet biztosított szerzője (...) részére a finnugor nyelvrokonság történetét kutató tudománytörténeti szakirodalomban” (Balogh, 2005. 108.). Ez elsősorban a Domokos Péter Szkítiától Lappóniáig című kötetét jelenti, amely – most már lassan húsz évvel az első kiadás megjelenése után kijelenthető – viszonyítási pont lett a finnugor rokonság eszmetörténetében. Balogh előbb idézett tanulmányában az említett Csokonai verset Orczy Lőrinc, szintén misztikussá magasztosult, szállóigévé vált Tsillag néző Sajnovits című művének kontextusában vizsgálja. Az ominózus Orczy versrészlet:

„Nagy híre volt mindég híres Lapponságnak /
Valamint most köztünk a’ jeles Tótságnak”

Domokos szerint – s ez lenne első ránézésre a logikus olvasat – Orczy „ezért vélekedik úgy, hogy Sajnovics (és Hell) finnugor tanítása szláv (pánszláv) érdekeket szolgál (...) a hagyományos szittya tudatot új nemzeti (más szóhasználat: korai nacionalista) indulat is hevíti, a jelentkező szlovák (= tót) öntudatosodás visszautasítása, veszélyeinek korai felismerése” (Domokos, 1998. 68.). Balogh kimutatja, hogy Orczy nem foglalkozik a nyelv és rokonság, valamint eredet kérdésével, s noha a szláv veszély jelzése egy lehetséges olvasat, van egy másik. Egy másik szövegváltozatban ugyanis, Koppi Károly történésében a *Tótság* helyett a *Tzigánság* szerepel. A felcserélhetőséget a két nép „híre” teszi lehetővé és hasonlíthatóvá a lappokkal: karakterük és társadalmi státusuk (jobbágyság, pórság, szolgálta stb.). Kommentárjukban mindketten, Orczy és Koppi is elutasítják, hogy a nyelvnek szerepe lenne a rokonságot meghatározó tényezők között, ugyanakkor

ez szemléletváltozást is jelent egyben, ezt a vers egészéből és a kommentárokból kiolvasható tágabb, tudományfilozófiai kontextus jelenti: a kanti szemlélet megjelenését.

Nem sokkal később Csokonainál megtörténik a lapp nemzetkarakterológia metamorfózisa: a vadászat szeretete, katonai virtus, mulatás-vigadás, azaz a hun, szkíta rokonság főbb „ismérveit” találjuk. Ugyanakkor ez egyben az előbb említett szemléletváltást is jelzi, ahol Sajnovics és Pray mellett megjelenik Kant: „Olahus Rudbeckius, upsalai professor kezdte legelőször a magyaroknak a lapponokkal való atyafiságát rebesgetni, mellyről idővel Sajnovits egész könyvet írt. Őtet követték Pray, Schwartner, Schlözer, Gatterer, maga *Kant*, és csaknem az egész külföld.” (1802, idézi *Balogh*, 2005. 207.) Azaz Csokonainál a „...a lappón-utalás szerkesztés kontextualizáló elemként működik, amennyiben a kortárs Sajnovics-recepció könnyen asszociálható (és csak melleleg őstörténeti érdekű) hagyományát eszközként használja arra, hogy rajta keresztül egy tudományfilozófiai paradigmát, egy új szemléleti keretet megidézzon és működésbe hozzon.” (*Balogh*, 2005. 207.)

7. Arany János

A Sajnovics mítosz mellett a másik kulcsfontosságú időszak a 19. század második fele, amelynek történéseit a mítosz szintjén szintén lehet a finnugor vs. nem-finnugor szembenállás mentén magyarázni. A 19. század második felének gondolkodását Arany János és Jókai Mór szemlélteti. Arany a finnugor mítosz klasszikusává vált epigrammáit az irodalomtörténet kétféleképpen magyarázza. Kovács Sándor Iván (2001, 33.) ezeket kedvesnek (idézőjel nélkül) és csipkelődőnek nevezi, Domokos Péter egy megbántott, csalódott Arany képét vázolja fel.

Köztudott, hogy Arany János életművében nem egységes a finnugor rokonság megítélése. Ez a téma külön kutatást igényelne. Már csak azért is, mert Arany az egyik kulcsfigurája a finnugor mítosznak. Az egyik ilyen mítoszelem a következőkben foglaltható össze:

„Nem hallgathatom el a nagy szellemi bajkeverő Hunfalvy (Hunsdorfer) Pál nevét, aki az 1848-1849. évi szabadságharcunk leverése után megkezdte a magyar történelem átírását és meghamisítását. Hunsdorfer a Magyar Tudományos Akadémia dolgozójaként egyszerűen elégette a neki nem tetsző dokumentumokat, amiért ellentétbe került Arany Jánossal is. Arany János nem bírta elnézni, hogy mi folyik a tudományos akadémián, állását otthagya inkább hazaköltözött Nagyszalontára.”

(<http://www.zalamedia.hu/sovidek/konyvbem/konyv05.htm> (sic!))

Ennek forrása:

„Arany János lemondásának (aki az Akadémia titoknokaként nem tudta a titkot magában tartani), egyik oka, éppen Paul Hunsdörfer égetési tevékenysége volt, aki elhamvasztatta Szentkatolnai Bálint Gábornak az akadémiahoz benyújtott nyelvészeti értekezéseit.”

„Az égetés tényét Bártfai Szabó László leveleiből tudjuk, ő írja le, hogy Bálint Gábor kutatási eredményeit Hunfalvy az irodájába kérte, és ott, mint égetnivaló sületlenséget beosztottjával elégette.”
(Halasy-Nagy, é.n.)

A másik – valóban létező – fontos elem azok az epigrammák, amelyeket Arany élete vége felé vetett papírra, s amelyek alapján úgy tűnik, hogy végleg leszámol az északi rokonsággal, és azok képviselőivel:

Oh Búdencz, Búdencz, magad is már mennyire túlmensz. –
Nézd fiadat, Simonyit! Elhagya, rád se konyít.
(1876)

A hogy' indul a nyelvészet árja:
Árpád nyelv csak ferdített árja!
Ez után már hiába
Küldtök vissza Ázsiába:
Illünk az orosz igába
A nagy Szláviába.

Budenzhez

Igazi vasfejű székel a Bálint:
Nem arra megy, amerre Hunfalvy Pál int.
(1877)

Bálint Gábor röpirata

Szegény Bálint Gábor,
Boldogtalan góbé;
Amennyit te szenvedsz,
Mi ahhoz a Jóbé!
(1878)

Az orthológusokra

Kisütik, hogy a magyar nyelv
Nincs, nem is lesz, nem is volt;
Ami új van benne, mind rossz,
Ami régi, az meg tót.
(1878 körül)

Szót, ragot és képzőt idegenből mennyit oroztál
 Attól fogva, hogy e négy folyam árja itat,
 Miklosich és Dankovszky nyomán s irigylve babérjok’
 Egy sereg ifjú tudós rád bizonyítja mohón.
 S minthogy utánok a szláv böngészni valót nem igen hágy,
 Most jön a német, oláh, új-görög és talián,
 Perzsa, tatár, török és amit száz évig az átkos
 Újító szellem vak dühe fúrt-faragott.
 E nagy munka ha kész, (sietős!), a többivel aztán
 Visszamehetsz Magyarom, Scythia téreire.
 (1881 vagy 1882)

Most csak néhány szempontot (tkp. kérdést) vetek fel Arannyal kapcsolatban. Az Akadémiáról szemléli egyfelől a paradigmavitát, másfelől az ugor-török háború első időszakát: ez az az időszak, amikor a tudomány „végeképp elszakadt a tömegektől” (Domokos, 1998. 127.). Azt jól tudjuk, hogy Arany elismerte és tisztelte Hunfalvy és Budenz tevékenységét, többször megvédte őket. Jól ismert továbbá Arany elköteleződése a hun eposz iránt is. Ehhez nagyon jól ismerte Ipoly Arnold Mitológiáját (Szörényi, 2002), amelyet 1854-ben kezdett olvasni és kijegyzetelni.

Domokos szerint „úgy tűnik, hogy az ugor-török nyelvészeti háború előtt a maga rendkívüli tekintélyével a *Buda halálát* (s benne a Csodaszarvas-regét) álmódó Arany János is »török« oldalon áll”, és „a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban mindkét tábornok beszélteti, de szíve és ihlete Szkíthiához húzza, Vambérynek pedig szinte minden lépéséről tájékoztat folyóiratai hírvonatában.”

Nem lehet, hogy itt is paradigmatisz szembenállásokat találunk és nem tisztán „az elegem van a finnugorokból” magatartást? Az 1870/80-as években már látható, sok helyen olvasható, hogy a magyar nyelvben vannak átvételek szláv, germán és más nyelvekből, az egyedülinek, a hunnal azonosítható vagy ősi uráltáji nyelvek egyikeként meghatározható nyelv nem tisztának, hanem szedett-vetett, innen-onnan átvett elemekkel összeállt nyelvként tűnik fel (vö. a kiszólásokat Dankovszkynak és Miklosich-nak). Származás az összehasonlító történeti nyelvészet. Nem lehet, hogy annak, aki többek között Ipolyi alapján Csaba-trilógiát ír, regét a csodaszarvasról ez már sok?

8. Jókai Mór

Jókai Mórnál az őstörténeti téma nem domináns, a finnugor rokonságról kevesebb szó esik. Nem csak azért említem most őt, mert az elmúlt időszakban a közbeszédben előkerült Jókai vélekedése a magyarság eredetével kapcsolatban,⁹ hanem mert a század végén papírra vetett koncepciója valóban nagyon sokat elárul az ekkor már több mint száz éves mítosz állásáról. Ez a munka az 1898-ban

9 A 9. osztályos kísérleti történelem tankönyv fogadtatásáról van szó, amelyben Jókai nem túl szerencsés és pontatlan idézése mellett még a Trefort idézet is helyett kapott nem teljesen egyértelmű kontextusban (vö. *Klíma*, 2014)

(s tudtommal azóta nem) megjelent Levente című honfoglalási dráma. Nem is a dráma az igazán érdekes, hanem az azt követő hosszú Utószó, amelyet azzal kezd a szerző, hogy „Több, mint négy évtizede, hogy e művem alapeszméjét művelem” – azaz nem pillanatnyi, hirtelen felindulásból elkövetett írásról van szó, hanem átgondolt koncepcióról és meggyőződésről. Jókai úgy jelenik meg ebben a 25 oldalas szövegben, mint aki a maga számára már teljesen racionalizálta a finnugor rokonság elutasításának mítoszt. Hogy ez miért és hogyan történt, még nem tudjuk (hasonló megnyilatkozásra, tudomásom szerint nincs példa az életműben): megtaláljuk a nyelvrokonság elutasítását, a módszer elutasítását, az egyéb – a rokonság meghatározásában egyébként szerepet nem játszó jegyek – kiemelését. Mindezt megpróbálja objektív, érzelem- és elfogultságmentesen találni, ugyanakkor – ahogyan azt a következő idézetek mutatják, ez nem sikerült:

„Hiszen a finn nemzet legnagyobb tiszteletének tárgya (...) de amellet a finn népnek egész nemzeti jellege, szokásai, hajlamai annyira elütnek a magyarokétól, hogy ez eltérést csak nyelvének különbözősége múlja fölül.”

Egy-egy bekezdés szinte hitvallásként is megállja a helyét (139, 143):

„Én ugyan teljes elismeréssel adózom mindazon tudós kutatóinknak, kik fáradságos utazások árán, kitartó tanulmányozással, helyszínen szerzett ismeretekkel a magyarokat távol égaljak lakóival rokonságba hozni törekessenek. Mellekre tett kezekkel hajlok meg a nagybecsű ethnográfiai adathalmaz, az összehasonlító nyelvészet szőlajstromai előtt; néma bámulattal tekintek úgy a finnugor, mint az uraltáji és turk nyelvcsoporthoz megállapító theoriákra, de minderre csak azt mondom, hogy eppur si *non* muove! A magyarok nyelve mindig magyar volt s semmi irányban meg nem mozdítható.”

„...határozottan állítom, hogy a magyar és a finnugor nyelvek között azonos eredet *nincs* és nem volt soha. De még azzal az állítással nem érem be, hogy »nincs«, hanem azt is be fogom bizonyítani, hogy »nem is lehet«.”

A következő idézet azt mutatja, hogy noha azt írja, hogy elismeri az összehasonlító nyelvészet eredményeit, valószínűleg nem érti:

„A németek sem hitték őseinket magyaroknak, hanem Hungernek. A magyarok népe azért éppen úgy nem volt török, mint nem volt koplaló. Visszatorlásul azt a magyar is elnevezte a teutont németnek, a mi egyértelmű a hungern szóval ném-ett. Gúnyneveket adtak egymásnak, a mik rajtuk maradtak.”

Az obi-ugoroktól pedig teljes az elhatárolódás (143):

„...az a kevés, gyéren összeböngészett szó, mely nyelvükben a magyarhoz hasonlít, nem elég a rokonság megállapítására, míg testi és lelki mivoltuk vadonnat különbözik a mi népünkétől. (...) Nem a szegénységük, nem a csekély számuk, nem az alantas míveltségi állapotuk indít e véleményadásra. (...) az utóbbiak (= hantik) a világ legpiszkosabb népfaja, holott a magyar népnek legkiválóbb jellege a tisztaságszeretet.”¹⁰

Jókai odáig jut, hogy alapvető forrásokat nem fogad el:

„Julián barát regéjét a háromszáz év múlva felfedezett Volga-vidéki ősmagyarokról tisztán a képzelet szüleményének tartom.”

Ami a történethez tartozik: Jókai ezt előadhatta az Magyar Tudományos Akadémian.

„Jókai a közönség és hírlapok elkényeztetett gyermeke s azt hiszi, hogy neki sok minden szabad. Azt még értjük, ha regényeiben nem egyszer veszi igénybe e kiváltságot, de azt már nem értjük, hogy bírónak mer föllépni oly kérdésben, melyben teljesen tájékozatlan. E fölolvadás egy dráma utószavául Ígérkezik. Fog-e e dráma sikerülni, jobb lesz-e Jókai eddigi drámáinál, nem tudjuk, de óhajtottuk volna, ha e fölolvadást meg nem tartja; vagy ha már, fájdalom, megtartotta, legalább arra kérjük, hogy ki ne nyomassa. Akkor aztán nekünk is, de talán neki is vigasztalásul szolgálhat az, hogy «verba volant»” (*Budapesti Szemle*, 1898).

Arany ismerte és értette a magyar nyelv és nép eredete körüli viták lényegét. Jókai – e munkája alapján legalábbis – nem, és érezhetően nem is akarta megérteni.

10. Befejezés

Nagyon izgalmas időszakot élünk. Egyre nagyobb figyelem fordul a források felülvizsgálatára, új vizsgálati szempontok, keretek bevonására, miközben ezzel párhuzamosan az alternatív elméletek „hívóinek” száma mintha nőne: legalábbis erre utal bizonyos parlamenti pártok népszerűsége, és nem csak a Jobbikra kell gondolni (amelynek tudvalévő az álláspontja, lévén le van írva a választási programjukban, vagy az interneten visszanezhető több videómegosztó helyen annak a parlamenti vitának több hozzászólása, amely a Rokon Népek Napja hivatalos ünnepé nyilvánításáról szólt. Tanulságos). Kormányzati szinten is látni

10 A 19. század utolsó évtizedeiben teljesen természetes volt, hogy természeti népeket (lappokat, nyenyeceteket, indiánokat) a budapesti állatkertben mutogassanak etnográfiai látványosságként. Ennél fogva Jókai véleménye nem egyedi, sőt az, hogy kutatók, pl. Budenz, az állatkertben jártak „terepmunkán” mutatja, hogy ez normális hozzáállás volt.

szándékot a legitimizálásra, gondoljunk csak az alternatív elméletekkel kacérkodó akkreditált pedagógus-továbbképzésekre, vagy Szőcs Géza államtitkárként 2011 őszén tett látogatására a Miskolci Bölcsész Egyesületnél, amelyről az Ősi Gyökér című folyóirat a következőképpen számolt be (39. évf. 4. szám, 90.): „Az államtitkár közölte a magyar őstörténet körében kialakított álláspontját, amely éppen úgy fontos kérdés állami szinten, mint 22 éve az egyesület életében. (...) Az állam feladatának érzi, s célul tűzte ki a magyar őstörténet oktatásának megoldását, majd hozzátette, hogy mindez az egyesület szellemiségében és gyakorlati közreműködésével fog lezajlani.”

Ha ez bekövetkezne, akkor furcsa eseményeknek nézünk elébe: hogyan lehet egy mítoszt valósággá változtatni.

Felhasznált irodalom

- Alinei, Mario (2005): *Ősi kapocs – A magyar-etruszk nyelvrokonság*. Allprint, Budapest.
- Bakay Kornél (2010): *Hogyan lettünk finnugorok?* Magyarságtudományi Füzetek 1. HUN-idea, Budapest.
- Bakró-Nagy Marianne (2002): The responsibility of literati. Angela Marcantonio, The Uralic Language Family. Facts, myths and statistics. Publications of the Philological Society, 35. Blackwell Publishers, Oxford UK – Boston USA. 2002. xxiii+335. *Lingua* 115. 1053–1062.
- Bakró-Nagy Marianne (2003): Az írástudók felelőssége. *Nyelvtudományi Közlemények* 100. 46–63.
- Balogh Piroska (2005): „Scythia vagyok, nem lappon” In: Hermann Zoltán (szerk.): *„S végre mivé leszel?”*. Ráció, Budapest. 198–217.
- Békés Vera (1994): A „hiányzó paradigma” tudományfejlődés-modell néhány tulajdonságáról. *Magyar Filozófiai Szemle*. 38. 495–501.
- Békés Vera (1997): *A hiányzó paradigma*. Latin Betűk, Debrecen.
- Bíró Ferenc (2005): Nyelv, „tudományok”, nemzet. *Holmi* 17. 580–594.
- Bíró Ferenc (2010): *A legnagyobb pennaháború*. Argumentum, Budapest.
- Czakó Gábor (2010): *Nyelvédesanyánk meg a hunfalvyzmus* 1. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webhely: <http://www.czakogabor.hu/index.php?page=olvas&bovebben=true&id=5&cikkid=272>
- Domokos Péter (1998): *Szkitiától Lappóniáig*. Universitas, Budapest.
- Domokos Péter (1986): *Hunfalvy Pál*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Éder Zoltán (1999/1976): Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásának kérdéséhez. In: Éder Zoltán: *Túl a Duna-tájon*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest. 47–61. (Első megjelenés: Beiträge zum IV. Internationalen Finnougriken kongress II. Istituto Universitario Orientale, Napoli 1975. 3–21.)

- Fejes László (2008): *Hiedelem és hit*. 1. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: <http://renhirek.blogspot.com/2008/12/hiedelem-s-hit-1.html>
- Fejes László (2009): *Hiedelem és hit* 2. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: <http://renhirek.blogspot.com/2009/01/hiedelem-s-hit-2.html>
- Fejes László (2011): *Nem tanítják a finnugor rokonságot Finnországban?* Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: www.nyest.hu/nem-tanitjak-a-finnugor-rokonsagot-finnorszagban
- Halasy-Nagy Endre (é.n.): *A finnugor elméletről*. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: http://www.magtudin.org/Halasy-Nagy_Endre_A_finn-ugor_elmeletrol.pdf
- Hegedűs József (1966): A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. *Nyelvtudományi Értekezések* 56. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hegedűs József (1998): Rendhagyó magyar nyelvhasználat-történet. *Magyar Nyelv* 94. 283–292., 385–398.
- Hegedűs József (2003): *Hiedelem és valóság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (2004): Mítoszok a magyar nyelv eredete körül. *Nyelvtudományi Közlemények* 101. 137–151.
- Honti László (2010, szerk.): *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Horváth Katalin (2013, szerk.): *II. Czuczor–Fogarasi-konferencia*. A Magyar Művészeti Akadémia Konferencia Füzetek 2. MMA, Budapest.
- Hujber Szabolcs (2014): Az „égető”. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: <http://e-nyelvmagazin.hu/2014/08/27/az-egeto/> 2015. május 28.
- Itkonen, Erkki (1961): *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta*. Tietolipas 20. SKS, Helsinki.
- Jókai Mór (1898): *Levente – Utazás egy sirdomb körül*. Révai Testvérek, Budapest.
- Kertész András (2009): Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája I. *Magyar Nyelv* 105. 385–401.
- Kertész András (2010a): Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája II. *Magyar Nyelv* 106. 24–34.
- Kertész András (2010b): Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája III. *Magyar Nyelv* 106. 145–156.
- Kertész András (2010c): Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája IV. *Magyar Nyelv* 106. 257–269.
- Komoróczy Géza (1995): *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*. Osiris, Budapest
- Klima László (zegernyei álnéven) (2013): *A meg nem értett szerzetes*. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: <http://www.nyest.hu/renhirek/a-meg-nem-ertett-szerzetes>

- Klima László (zegernyei álnéven) (2014): *Kísérleti őstörténet*. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: <http://www.nyest.hu/renhirek/kiserleti-ostortenet>
- Korompay H. János (2014, szerk.): *Arany János összes művei XVIII. Levelezés 4.* Universitas Kiadó, Budapest.
- Kovács Sándor Iván (2001): *Batu kán pesti rokonai*. Kalligram, Pozsony.
- Kozmács István (2011): Mario Alinei: Ősi kapocs. A magyar–etruszk nyelvrokonság. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 362–372.
- Kuhn, Thomas (2002): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Budapest.
- Kutrovác Gábor – Láng Benedek – Zemplén Gábor (2008): *A tudomány határai*. Typotex, Budapest.
- Kutrovác Gábor (2000): *A tudomány-háború*. Kézirat. Letöltés dátuma: 2014.04.30. Webcím: <http://hps.elte.hu/~kutrovacz/sciwar.html>
- Kutrovác Gábor (2003): *Tudományfilozófia és a Tudományháború*. Szakdolgozat. ELTE, Budapest. Letöltés dátuma: 2015.04.30. Webcím: <http://hps.elte.hu/~kutrovacz/tudfildtudhab.pdf>
- Kutrovác Gábor (2006): Idealizmus és történetírás kérdése a tudományháborúban. In: Fehér Márta – Zemplén Gábor – Binzberger Viktor (szerk.): *Értelem és történelem*. L'Harmattan, Budapest. 25–42.
- Laakso, Johanna (2004): Sprachwissenschaftliche Spiegelfechtere (Angela Marcantonio: The Uralic language family. Facts, myths and statistics) *Finnisch-ugrische Forschungen* 58. 296–307.
- Labádi, Gizella (1987): *Unkarin fennougristiikan historia*. Turku, Turun Yliopisto. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 32).
- Lanstyák István (2004): *Nyelvi mítoszok és babonák* (avagy a magyar nyelv művelés demitizálásának felette szükséges voltáról való dialógus kezdete). http://dragon.unideb.hu/~tkis/nyelvi_mitoszok.htm
- Lőrinc László (2010, szerk.): *Egyezünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszainkról, tévhiteinkről*. Történelemtanárok Egylete, Budapest. Letöltés dátuma: 2015.05.28. Webcím: <http://www.tte.hu/toertenelemtanitas/egyezzuenki-a-multtal>
- Margócsy István (1998): “A tiszta magyar”. Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában. In: Csorba Sándor (szerk.): *A szétszórt rendszer Tanulmányok Bessenyeiről*. Nyíregyháza. 131–140.
- Németh Renáta (2007): *A XIX. századi nyelvbölcselet és a magyar nyelv szótárának etimológiai elvei*. PhD disszertáció. ELTE, Budapest. Kézirat.
- Percival, W. Keith (1976): The applicability of Kuhn’s paradigms to the history of linguistics. *Language* 52. 285–294.
- Pusztay János (1977): *Az „ugor-török” háború után: fejezetek a magyar nyelv hasonlítás történetéből*. Magvető, Budapest.
- Rédei Károly (1998): *Őstörténetünk kérdései*. Balassi, Budapest.
- S. Varga Pál (2005): *A nemzeti költészet csarnokai*. Balassi, Budapest.
- Sándor Klára (2012): *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotex, Budapest.

- Saarikivi, Janne (2004): Angela Marcantonio: Finno-Ugrian language family. Facts myths and statistics.: Review. *Journal of Linguistics* 40. 187–191.
- Soós István (2005): II. József nyelvrendelete és a „hivatalos Magyarország”. In: Bíró Ferenc (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*. Argumentum, Budapest.
- Stipa, Günter (1990): *Finnisch-ugrische Sprachforschung*. MSFOu 206.
- Szeverényi Sándor (2002): *Perecsenyi Nagy László*. BDTF, Szombathely.
- Szeverényi Sándor (2014): A nemzeti oktató ponyva nyomában. In: Povedák István, Szilárdi Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán: A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése*. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged. 115–128.
- Szinnyei József (1884): Az ugor népek. *Budenz-album*. 26–32.
- Szőrényi László (2002): Arany János Csaba-trilógiája és Ipoly Arnold Magyar Mythológiája. In: Korompay H. János (szerk.): *A két Arany*. Universitas Kiadó, Budapest. 67–79.
- Szűcs Jenő (1992): *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Osiris, Budapest.
- Vásáry István (1980): Óstörténet és nemzeti tudat a reformkorban. *Irodalomtudományi Közlemények* 84. 15–25.
- Zsirai Miklós (1937/1994): *A finnugor nyelvhasználat története*. Trezor Kiadó, Budapest. 474–582.